

КСЕНОФОБИЯ: АНАЛІЗ ТА ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ

В статті наведено аналіз поняття ксенофобії, розкрито понятійні зв'язки цього явища, встановлено межі синонімічних, схожих понять. Їхні порівняння здійснено за ознаками суб'єкт-об'єктних відносин, спектру активності та певних проявів, а також за кінцевими цілями, на які звернено кожне з досліджуваних явищ. Встановлені межі понять дозволяють в подальшому доречно застосовувати ту чи іншу дефініцію в залежності від конкретного прояву расової чи національної неприязні.

Ключові слова: расова дискримінація, сепаратизм, націоналізм, ксенофобія, толерантність.

В статье изложен анализ понятия ксенофобии, раскрыты понятийный связи этого явления, установлены границы синонимических, сходных понятий. Их сравнение осуществлено по критериям субъект-объектных отношений, спектра активности и определенных проявлений, а также относительно конечных целей, на которые направлено каждое из исследуемых понятий. Установленные границы понятий позволяют в дальнейшем уместно применять ту или иную дефиницию в зависимости от конкретного проявления расовой или национальной неприязни.

Ключевые слова: расовая дискриминация, сепаратизм, национализм, ксенофобия, толерантность.

Сучасне відношення членів титульних нації до представників інших етносів на тернах багатьох держав світу є дуже нестабільним. Хвиля нетерпимості та ворожості накриває як західні міста, так і розповсюджується на держави Сходу. Притаманна українцям щирість та гостинність також зазнає змін: з'являються радикально налаштовані угруповання, які активно пропагують боротьбу проти національних відмінностей на території України. Все частіше молоддю проголошуються шовіністичне гасло «Україна для українців». Проблема ксенофобії, таким чином, є актуальною, потребує глибокого вивчення, аналізу причин та засобів впливу на неї.

Мета цієї роботи – аналіз та операціоналізація ксенофобії та її кола відносно суміжних понять. Суттєвим елементом дослідження є встановлення зв'язків певного явища, розмежування синонімічні або семантично схожих понять. При вивченні проблеми ксенофобії, виявляється тісний зв'язок між зазначеним явищем та поняттями расової дискримінації, націоналізму, шовінізму, расизму, сепаратизму, сегрегації, антисемітизму. Всі вони описують негативне відношення до певних об'єктів. Для більш методологічно обґрунтованого та методично виваженого аналізу явища ксенофобії необхідно розмежувати кожну з цих дефініцій, проаналізувати їх точки

зіткнення, взаємозв'язок та розбіжності з ксенофобією.

Поняття «расова дискримінація» за визначенням Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації означає «будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевагу, оснований на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя» [1, ст.1, п. 1]. Стаття № 5 зазначеної Конвенції наголошує на забезпеченні рівноправності кожної людини перед законом, та збереженні її прав та свобод, в тому числі права на особисту безпеку і захист з боку держави від насильства або тілесних ушкоджень, заподіяваних як урядовими службовими особами, так і будь-якими окремими особами, групами чи установами. За поширення ідей, оснований на расовій перевазі або ненависті, за підбурювання до расової дискримінації, за акти насильства проти будь-якої раси, або за підтримку расистської діяльності Конвенція передбачає відповідальність перед законом, оголошуючи зазначені дії злочином.

Незважаючи на те, що расова дискримінація за своїм визначенням

стосується не тільки відмінностей в кольорі шкірі чи расі, але й ознак «родового, національного чи етнічного походження», водночас з тим, сама назва дискримінації як «расової» вказує на перевагу в її спрямованості расового чиннику.

Одним з видів расової дискримінації являється сегрегація, яка полягає в різних формах відокремлення якої-небудь групи населення за расовою чи етнічною ознакою; одна з форм расової дискримінації [2, С. 583]. Ізольованість, яка притаманна сегрегації, представляє складову частину ксенофобії. Так, Паніна Н.В. (2006) назвала національну ізольованість людей, які не бажають бачити представників інших національностей в якості громадян своєї країни, прихованою формою ксенофобії, «схильністю до ксенофобії» [3, С. 28]. Близьким до цього поняття є апартеїд.

Апартеїд, за словниковими даними [2, С. 20], це форма расової дискримінації, позбавлення та обмеження політичних, соціально-економічних і громадянських прав тієї чи іншої групи населення. Згідно до міжнародних договорів, ратифікованих Україною, апартеїд означає «злочин проти людства [4, ст. 1], а злочини апартеїду – «нелюдські акти, чинені з метою встановлення й підтримки панування однієї расової групи людей над будь-якою іншою расовою групою людей і її систематичного гноблення» [4, ст. 2].

Сепаратизм – прагнення до відділення, відокремлення від будь-кого, будь-чого (зазвичай від національних меншин, які виступають за утворення самостійної держави або будь-якої суспільної організації, партії) [5, С. 1176]. Дане поняття має різні тлумачення в площині суб'єкт-об'єктних відносин. Так, можливо зустріти пояснення, що у багатьох національних державах сепаратизм – політичний рух національних меншостей, скерований на відокремлення від державного цілого й утворення самостійної держави [2, С. 585]. Об'єднує зазначені тлумачення трактовка сепаратизму як прагнення до відокремлення, відособлення, що обумовлено етимологією терміну: *separātion* – відділення, розділення [6, С.

920; 7, С. 501; 8, С. 21, 386, 685]. Незважаючи на те, що сепарацією можливо позначати відділення будь-кого від будь-чого, але найпоширенішим являється відокремлення частини від цілого. «Прагнення до відособлення, яке проявляється, як правило, у національних меншин в багатонаціональних державах, та спрямоване не створення самостійних держав або національно-державних автономій» [9]. Тобто є спільне з розглянутими вище поняттями.

Націоналізм – це ідеологія і політика, що виходить з ідеї національної вищості/переваги і протиставлення своєї нації іншим, і яка підпорядковує загальнолюдські інтереси і цінності національним інтересам. Друге значення націоналізму міститься в прояві відчуття національної виключності, ідеї національного антагонізму, національної замкненості [5, С. 608]. Тлумачний словник української мови деталізує визначення націоналізму як ідеології і суспільно-політичних поглядів, що пропагують вищість інтересів власного народу, звичайно пов'язаних з ворожістю до інших народів, яка виявляється в дискримінації, переслідуванні, терорі, війнах [10 С. 396]. Великий тлумачний словник української мови дає на розгляд три варіанта інтерпретації. По-перше, націоналізм – це ідеологія й політика в царині національних відносин, яка проповідує зверхність національних інтересів над загальнолюдськими, панування однієї нації за рахунок пригнічення іншої, розпалює національну ворожнечу. По-друге, це рух, спрямований на боротьбу за незалежність нації, народу проти іноземних гнобителів. По-третє, рух за збереження і розвиток національних традицій, культури, мови, літератури, мистецтва і т. ін. [2, С. 384]. Тобто, націоналізм не завжди несе під собою негативний зміст, та в певних варіантах це визначення має патріотичне, позитивне значення (як різновид національного руху, визвольної боротьби). Але, при аналізі проблеми ксенофобії, дослідницький інтерес визиває саме його негативний варіант, як відчуття національної переваги однієї нації над іншою/іншими, її виключності, що

призводить до пригнічення нації на цьому ґрунті з боку іншої, домінуючої.

Крайнім негативним проявом націоналізму являється шовінізм який сповідує національну і расову винятковість, розпалює ненависть та зневагу до інших націй та народностей [5, С. 1502]. Шовінізм, за словником української мови, це найреакційніша форма націоналізму, що пропагує національну винятковість, ненависть до інших національностей, розпалює ворожнечу між країнами й народами [2, С. 755; 10 С. 755]. Шовіністичним є лозунг «Україна для українців». Крім того, близьким за значенням до ксенофобії є поняття расизму.

Расизм – це теорія про уявну нижчість одних рас щодо інших, яка спирається на твердження про неоднакову біологічну, суспільну, інтелектуальну вартість людських рас [10, С. 562]; людиноненависницька концепція про споконвічний поділ людства на вищі та нижчі раси, з яких перші нібито є творцями цивілізації і покликані до панування, а другі духовно неповноцінні і здатні лише бути об'єктом експлуатації [2, С. 517].

Розглянуті вище значення мають спільне одне з одним, а також з основним поняттям, що досліджується – ксенофобією. Це спільне полягає у ворожому, агресивному ставленні до певного об'єкту, який сприймається як чужий, інший, інакший.

За словниковим визначенням, ксенофобія (з грецької «ξένος», «хенос» – чужий та «φόβος», «phobos» – страх, боязнь) – це або хворобливий нав'язливий страх перед незнайомими обличчями (медичний аспект), або ненависть, нетерпимість до будь-чого чужого, незнайомого, іноземного [11, С. 311]. Великий тлумачний словник української мови дає більш поширене визначення терміну: «Ксенофобія – 1. мед. Хворобливий стан, що проявляється у нав'язливому страху перед незнайомими людьми. 2. Ненависть до чого-небудь, когонебудь незнайомого, чужого. 3. Ворожість або страх по відношенню до іноземців» [12, С. 306]. Не беручи до уваги медичну трактовку терміну, під ксенофобією розуміється сприйняття чужого як незрозумілого, незбагненого, а за цих

умов і небезпечного, ворожого. Але подібне сприйняття іноземців в якості конкретного неприємця відбувається через образ ворога, тобто являється ілюзорним, на що вказує О.О.Леонт'єв. Автор визначає ксенофобію, як «соціально-психологічне явище, при якому образ ворога значною мірою створюється уявою» [13, С. 7]. Ірраціональний та ілюзорний базис негативного відношення до іноземців висвітлюється іншими дослідниками. Так, М.В. Кроз і Н.А. Ратінова визначають ксенофобію як «негативне, емоційно насичене ірраціональне за своєю природою (але приховане під псевдорациональним обґрунтуванням) відношення суб'єкта до певної людської спільності та її окремим представникам – «чужинцям», «інакшим», «не нашим» [14, С. 4]. Тобто, причини цього явища кореняться не в суворій необхідності протидії чужинцям (і через те настороженому відношенні до них), а передаються через традиційно виховане ставлення до своєї культури, як еталонної (відповідно, до представників інших культур, як до «дикунів»).

Суб'єктами ксенофобії, як міжнаціонального нетерпіння є представники етносів/національностей, які не являються громадянами України та відділяються певними відмінностями та суперечностями, а також національні спільноти, які складаються з корінного населення і національні меншини (тобто асимільовані в націю етноси, які не являються елементами її основи).

Антисемітизм – це одна з форм національної та релігійної нетерпимості, що проявляється в ворожому відношенні до євреїв [5, С. 42]. Він може розглядатися як одна з форм ксенофобії, тому що є конкретним проявом національної інтолерантності, ненависті, нетерпимості до євреїв [2, С. 20]. На цьому також наголошує В.Паніотто (2008), який називає антисемітизм одним із виявів ксенофобії, як упередження стосовно чужих [15, С. 202]. На цьому наполягає О.Муравйов, зазначаючи, що в антисемітизмі, як і расизмі, присутні елементи ксенофобії, «але все ж вони відрізняються як загальне, родове поняття (ненависть до чужинців) і конкретний його прояв (ненависть до

конкретних чужаків) зі своїми особливостями» [16, С. 280].

Ідея того, що ксенофобія, як неприязнь чи ворожість до будь-кого чужого, являється більш загальним поняттям, підтверджується співвідношенням вищезазначених дефініцій. Всі розглянуті описують ксенофобійні прояви відносно певних об'єктів. Так расова дискримінація, в порівнянні з ксенофобією складають суміжні взаємодоповнюючі поняття, однак завдяки спрямованості дискримінації саме на расові відмінності, вона постає окремим варіантом ксенофобії (за об'єктом негативного відношення).

Щодо співвідношення ксенофобії із сегрегацією, то остання може виступати одним з ймовірних варіантів прояву ворожості до певної національної, чи етнічної групи. Це не є обов'язковим, але за умови негативного ставлення до представників інших культур, населення свідомо чи ні відокремлюється, ізольовується від них, тим самим ігноруючи бажання, цінності, і зокрема, життя певної групи. Таким чином, сегрегація по відношенню до ксенофобії являється її різновидом, який ілюструє тенденцію до ізольованості певних груп населення відносно інших груп.

Апартеїд, як одна з форм утиску «чужинців», також може розглядатися як різновид ксенофобії. Він ілюструє негативне ставлення, несправедливе відношення, агресивні дії щодо проявів відмінності за расовою ознакою. Тобто, це злочин, який за об'єктом додавання зусиль являється її елементом, приватним проявом загального явища ксенофобії.

Щодо співвідношення із ксенофобією, то сепаратизм виступає одним з ймовірних результатів ксенофобського впливу титульної нації на національну, чи етнічну групу меншості. «Причини сепаратизму частіш за все пов'язані з грубим порушенням прав людини та народів, національних, расових, релігійних груп» [9]. Це підштовхує меншість до кардинальних дій по відокремленню від

більшості. Тому, прояв сепаратизму найбільш притаманний не титульній, домінуючій нації, а, навпаки, представникам меншості.

Порівнюючи націоналізм (із його вищим шовіністичним проявом) з ксенофобією також встановлюється взаємозв'язок загального та часткового. Вони доповнюють одне одного і мають симбіотичний характер, за рахунок наявності ідеї вищості, виключності, панування однієї нації над іншою. Але завдяки тому, що націоналізму, окрім ставлення до «чужинців», як до несучасних, нерозвинутих, невірних та ін., притаманна неприязнь та ворожість до них, то він також виступає приватним проявом загального поняття ксенофобії. Чим більший рівень націоналізму, чим ближче він наближається до шовінізму, тим більший «градус ксенофобії».

Відносно расизму можна стверджувати, що він супутник і один з різновидів ксенофобії, тому що при ньому спостерігається неприязнь людей, які відмінні за антропотипом. На відміну від ксенофобії об'єкт расизму чітко визначений – відмінності раси, в той час, як ксенофобія може бути спрямована на будь-які відмінності (як расові, національні, етнічні, так і соціальні).

Порівнюючи описані дефініції за критеріями спрямованості певного явища за об'єктом додавання зусиль, за спектром активності дій, їхнім проявом та кінцевою ціллю, можливо дійти висновку, що всіх їх об'єднує протиставлення певної групи людей іншій, намагання обмежити права й свободи людей, які не входять в ряди «виняткової» групи, прагнення довести їхню ущербність по відношенню до «своєї» групи. Загальним чинником, який їх об'єднує, та завдяки чому всі ці поняття розглядаються як прояви загального явища ксенофобії, являється негативне, вороже агресивне ставлення до певних об'єктів. Наглядну ілюстрацію порівняння понять за зазначеними критеріями наведено в таблиці № 1.

Порівняння понять, близьких до ксенофобії

Поняття	Об'єкт	Суб'єкт	Спектр активності	Прояв	Кінцева ціль
Расова дискримінація	представники відмінної/іншої раси	представники титульної раси	активні дії	утиснення прав людини за расовою ознакою та розповсюдження ідей расової переваги	ліквідація рівності та рівноправ'я
Сегрегація	представники відмінної/іншої раси чи етносі	представники титульної раси	пасивно - активні дії	відокремлення, ізоляція, ігнорування	ліквідація рівності та рівноправ'я
Апартеїд	представники відмінної/іншої раси	представники титульної раси	активні дії	обмеження прав людини за расовою ознакою та розповсюдження ідей расової переваги	встановлення панування певної раси над іншою
Сепаратизм	титульна, домінуюча нація, суспільна організація чи політична партія	представники меншин (національних, політичних, суспільних та ін.)	пасивно - активні дії	відокремлення, відособлення	відокремлення від цілого утворення самостійної одиниці
Націоналізм	представники відмінної/іншої нації, етносу	представники титульної нації	активно - пасивні дії	Протистояння, розповсюдження ідей національної виключності, винятковості	досягнення переваги своєї нації, неприйняття проявів іншої національної ідентичності
Шовінізм	представники відмінної/іншої нації, етносу, раси	представники титульної нації	активні дії	розпалення ненависті, зневаги до інших, розповсюдження ідей національної винятковості та переваги	панування титульної нації над іншою
Расизм	представники відмінної/іншої раси чи відмінного антропотипу	представники титульної раси	активні дії	розпалення ворожнечі, розповсюдження ідей расової вищості та переваги	панування певної «вищої» раси над іншою, «нижчою»
Ксенофобія	носії будь-яких відмінностей, співпадаючих з «образом ворога»	представники титульної нації	активно - пасивні дії	вороже ставлення, нетерпимість, ізоляція, відкрито агресивні дії	аргументація відповідно до кожного випадку, але в цілому ірраціональна та псевдообґрунтована
Антисемітизм	євреї	представники титульної нації	активно - пасивні дії	вороже ставлення, нетерпимість, ізоляція, відкрито агресивні дії	досягнення переваги своєї нації шляхом обмеження прав та свобод представників єврейської національності

Крім синонімічних та схожих понять, що було розглянуто вище, існує поняття, протилежне за своєю сутністю явищу ксенофобії. Його дослідження вимагає діалектичний закон єдності та боротьби протилежності. Тобто, без розуміння протилежного полюсу явища, неможливе повноцінне розуміння досліджуваного поняття.

Якщо приймати ксенофобію, як почуття нестерпності, неприйняття, острахи, побоювання чужорідного, то протилежним, полюсним поняттям його є толерантність, як терпимість до іншої думки, поглядів, вірувань [2, С. 671]. Тобто, існує тісний зв'язок між ксенофобією, і її антиподом – толерантністю. Згідно словнику, «Толерантний – 1. Мед. Здатний переносити несприятливий вплив яких-небудь факторів. 2. Поблажливий, терпимий до чийось думок, поглядів, вірувань тощо». [12, С. 671].

Декларація принципів толерантності, що затверджена резолюцією 5.61 генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 року, визначає толерантність як активне відношення, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини [17, ст. 1, п. 1.1]. Вона зазначає, що під толерантністю слід розуміти також повагу, прийняття та правильне

розуміння великого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовиразу та способів проявлення людської індивідуальності. Це є таким підґрунтям, на якому не може розвиватись ксенофобія. Толерантність та ксенофобія є взаємовиключними поняттями відносно спільного об'єкту. Отже, формування толерантності у суспільстві є напрямом ефективної профілактики ксенофобії в суспільстві.

Таким чином, проаналізував поняття ксенофобії та її суміжних понять, цілком впевнено можна стверджувати, ксенофобія являється відносно них загальним, родовим поняттям. Вони симбіотично пов'язані між собою, та певною мірою являються, так би мовити, маркерами ксенофобії, за якими можливо встановити характер її прояву (активна чи пасивна форма), визначити ступінь або градус ворожості та нетерпимості, а також встановити об'єкт ксенофобійної спрямованості (наприклад, раса, нація, етнос та ін.). Толерантність, як прийняття проявів індивідуальності та відмінності, вказує на протилежність досліджуваного явища – ксенофобії та визначає напрямок, на який необхідно спрямовувати заходи профілактичного впливу.

Література

1. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації в редакції від 04.02.1994 р.
2. Великий тлумачний словник української мови / Упоряд. Т.В. Ковальова; Худож.-оформлювач Б.П. Бублик. – Харків; Фоліо, 2005. – 767 с. (Б-ка держ. мови)
3. Панина Н. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине // Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии. 2006. № 1 (81). С.26-38
4. Резолюція 3068 (XXVIII) Генеральної Асамблеї ООН. Міжнародна конвенція про припинення злочину апартеїду й покаранні за нього від 30 листопада 1973 р.
5. Большой толковый словарь русского языка./ Сост. и гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб.: «Норинт», 1998. – 1536 с.
6. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. М.: Русский язык, 1976. – 1096 с.
7. Шульц Г. Латинско-русский словарь. – СПб.: Типография императорской Академии Наук, 1898. – 606 с.
8. Латинско-русский образовательный словарь: Ок. 20 000 слов / Авт.-сост. Г.Вс.Петрова. – М.: ООО «Издательство Оникс»: ООО «Издательство «Мир и Образование», 2008. – 704 с.
9. Словарь политических терминов. Политическая энциклопедия онлайн. [электронный ресурс <http://www.onlinedics.ru/slovar/pol/s/separatizm.html>].
10. Івченко А.О. Тлумачний словник української мови: Близько 7000 словник. ст. / Худож.-оформлювач І. В. Осипов. – Харків: Фоліо, 2006. – 766 с. – (Б-ка державної мови).
11. Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений – 4-е изд., дополненное, - М.: Азбуковник, 1999 – 944 с.

Питання психології

12. Великий тлумачний словник української мови/ Упоряд. Т.В. Ковальова; Худож.-оформлювач Б.П.Бублик. – Харків; Фоліо, 2005. – 767 с. – (Б-ка держ. мови).
13. Психолінгвістическая экспертиза ксенофобии в средствах массовой информации: Методические рекомендации для работников правоохранительных органов /А.А. Леонтьев и др.; Под ред. Т.П. Толстой. - М.: Смысл, 2003, 85 с.
14. Кроз М.В., Ратинова Н.А. Социально-психологические и правовые аспекты ксенофобии. Издано: Московское бюро по правам человека, Academia, 2005. – 52 С.
15. Патіотто В.І. Динаміка ксенофобії й антисемітизму в Україні (1994-2007) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2008. № 1. С. 197-214.
16. А.Муравьев. Ксенофобия: от инстинкта к идее // Отечественные записки. 2004. № 4 (18), – С 279-287
17. Декларація принципів толерантності, затверджена резолюцією 5.61 генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 року.

Skulkina E. N., postgraduate student

XENOPHOBIA: ANALYSIS AND OPERATIONALIZATION OF THE CONCEPT

The article deals with the analysis of the concept xenophobia, revelation of conceptual relations of this phenomenon, determination of synonymic and similar concepts. Their comparison is carried out according to the criteria of the subject-object relation, range of activity and certain displays, as well as regarding the final goals, which is an aim of each of the concepts under study. The analysis of xenophobia reveals the gist of human behavior against foreigners and representatives of other nations on the grounds of national hostility are concerned. The determined frames of concepts provide a possibility for a further usage of this or that definition depending on a specific display of racial or national hostility.

Key words: racial discrimination, separatism, nationalism, xenophobia, tolerance.